MESTER BÉLA

Quasi e machina Aretalogus quidam

A magyar Kant-vita göttingai gyökerei

Az előadásom címéül választott idézet rejtélyével a kutatás nehézségeire szeretném fölhívni a figyelmet. Ismeretlen ismerősről van szó. A magyar Kant-vita voltaképpen nem elhanyagolt téma; a jelenség annak idején éppen elég port vert föl, Kazinczy szerepvállalása révén összekapcsolódott az irodalomtörténettel és a nyelvújítás történetével, történeti földolgozása és a magyar filozófiatörténet kontextusában való elhelyezése már a reformkorban megkezdődött Almási Balogh Pál munkásságával, fontos szerepet kapott Erdélyi János kánonában, majd *A tiszta ész kritikájá*nak centenáriumára összeállított bibliográfiák óta megkérdőjelezhetetlenné vált a fontossága minden elképzelhető magyar filozófiatörténetben. A vitathatatlan magyar kultúrtörténeti fontosság azonban arra vezetett, hogy a jelenséget *csak* magyar kontextusban próbálták értelmezni, mintha ebben az időben mások, például maguk a németek nem is vitatkoztak volna Kantról, vagy legalábbis ehhez a magyar szerzőknek semmi közük sem lett volna. Másik probléma, hogy a filozófiatörténészek munkássága révén, utólag, egynemű jelenségnek gondoljuk az évtizedeken át elhúzódó, a nyilvánosság különböző szintjein, egyfelől pamfletekben és hírlapi publicisztikákban, másfelől szakfilozófiai tanulmányokban és monográfiákban testet öltő; a német alapszövegekre és egymás véleményére váltakozva latinul és magyarul reflektáló írásokból összeszövődő, igen strukturált eszmecserét. A releváns szövegek határai sem egyértelműek. Általában csak a nyomtatásban megjelent publikációkat dolgozzák föl, és nem szokták a téma részének tekinteni a pesti egyetemen és a pécsi akadémián a kanti filozófia tanítása körüli harcokat és ezek dokumentumait az 1790-es években. Az időhatárok tekintetében sincs egyetértés: azt ugyan nagyjából mindenki elfogadja, hogy Rozgonyi *Dubiá*jával kezdődik a vita, a vége azonban a különböző történeti feldolgozásokban ködbe vész. Korábban amellett érveltem, hogy Rozgonyi utolsó, még életében, 1822-ben megjelent írását, az *Aristippus védelme* címűt még jó okkal számíthatjuk ide – bár nem szokás –, hiszen válasz egy hedonizmust bíráló kantiánus publicisztikai írásra.[1]

[1] *Tudományos Gyűjtemény* (6), 1822/7, 52–61. o. Rozgonyi ebben a tanulmányában a következő írásra reflektál: U. T. L. (Ungvárnémeti Tóth László): „Beszélgetés. Aristipp. Kant. Merkúr.”, *Hasznos Mulatságok* (3), 1818/36, 281–284. o. Modern kiadása in Merényi Annamária – Tóth Sándor Attila (sajtó alá rendezte); Bolonyai Gábor (a görög szöveget gondozta): *Ungvárnémeti Tóth László művei*. Universitas Kiadó, Budapest, 2008, 541–542. o. (Bíró Ferenc, Csörsz Rumen István, Debreczeni Attila (szerk.): *Régi magyar költők tára, XVIII. század*, IX.)

Hetényi János megkésett, a reformkorban már anakronisztikus és senki által komolyan nem vett ódivatú – egykor valószínűleg Göttingából hozott – antikantianizmusát azonban már nem lenne értelme e vita összefüggésében értelmezni.

A magyar Kant-vita így három évtizedet foglal magában 1792-től 1822-ig, két állandó szereplő, a kantiánus Márton István és az antikantiánus Rozgonyi József mellett gyakran cserélődő epizodistákkal a színtéren, és egy hosszú hiátussal a napóleoni háborúk idején. A vita első, javarészt még latinul folyó és az akadémiai kereteken belül maradó szakasza egybeesik a német filozófia igen izgalmas, de még sok ismeretlen elemet rejtő átmeneti korszakával.[2] Az első korszak szakfilozófiai jellegének és latin nyelvének túlbecsülhetetlen a jelentősége. Az ebbe a csoportba sorolható néhány, magyar filozófus által írott értekezés általában megtalálható a jelesebb német egyetemi könyvtárak polcain. Szerzőik többé-kevésbé tudatosan az akkori európai, értelemszerűen főként német Kant-viták kontextusába igyekeztek belehelyezni működésüket, jóllehet sok esetben csak a tárgy, maga a kanti filozófia volt közös a német diskurzussal, saját filozófiai gondolataik azonban néha, éppen a legjobbaknál, élesen elütöttek a Némethonban megszokottaktól, mint ezt a legjobban Rozgonyi József esetében láthatjuk.

E latinul Kantot elemző, mondandójukat a német filozófusoknak *is* szánó, tőlük azonban mégis különböző háttérből kiinduló magyar munkáknak tipográfiájában is jelképe lehet Horváth Keresztély János (Johannes Baptista Horváth) Kant-kritikája.[3] Míg a korabeli német filozófiai művek többségének jellegzetes fraktúrbetűs szövegtengerében szigetekként árválkodnak a latin szakkifejezések és idézetek humanista antikvával szedett, a német nyelv megújulása során egyre gyérebbé váló csoportozatai, addig Horváth tanár úrnak, jezsuita atyának, mellesleg a göttingai akadémia levelező tagjának a kötetében a fraktúrral szedett német idézeteket keríti be, magyarázza és igazítja helyre az antikvával szedett latin folyószöveg. Az intenció világos: a régi jó latin nyelvű skolasztikával rendet vágni a német filozófia teuton őserdejében, és ezt a rendet a németeknek (is) szemléletessé tenni

Az előadásom címében szereplő latin nyelvű Rozgonyi-idézettel a magyar Kant-vita e szakaszának német párhuzamaira és ezeknek a szerzők általi értelmezésére is utalni kívántam. A Rozgonyi 1792-es Kant-kritikájáról a következő évben megjelent recenzióról jóval később írta ezeket a szavakat a megbírált szerző, arra való világos célzással, hogy az elmaraszta ló

[2] A korszak kutatásának sokat ígérő módszere a főként Dieter Henrich nevéhez köthető *konstellációkutatás*. Erről magyarul legutóbb lásd: Bartha Judit – Kruzslicz Anita – Hrubi Attila – Weiss János: *Válaszutak. Koncepciók és viták a Kant utáni filozófiában*. Attraktor, Máriabesnyő–Gödöllő, 2007.

[3] *Declaratio infirmitatis fundamentorum operis kantiani Critik der reinen Vernunft*. Typis regiae Universitatis Pestiensis, Budae, 1797. 188 oldal. (in supplementum metaphysicae suae elaborata).

recenzió mögött valójában a kötete címlapjának dedikációjában is megnevezett Reinholdot, és/vagy Jacobot sejti.[4] *Aretalogos*znak, latinosan *Aretalogus*nak azt az értelmiségi tányérnyalót hívták az antikvitásban, aki a lakoma megfelelő pillanatában váratlanul fölugorva, kellő erudícióval sorolja elő gazdája *aretéi*t, *kiválóság*ait. Rozgonyi ironikus megjegyzése szerint, miután a megbírált német kantiánusok nem válaszoltak, mégiscsak előugrott hirtelen, *ex machina*ként egy *Aretalogus*, átnyújtva Kant és a kantiánusok erényeit soroló névtelen recenzióját. A klasszikus toposzba csomagolt sejtés szerint Reinhold egyik magyar tanítványa lett volna a recenzió szerzője, aki Kant és Reinhold kiválóságait sorolja ékesszólóan. A mind Göttingában, mind Jénában megforduló, de *alma mater*ének inkább Utrechtet tekintő Rozgonyi magatartásában a recenzió megjelenésétől kezdve észrevehető, hogy tekintetbe veszi a német egyetemek és professzorok ellentéteit, rivalizálását. A későbbi, magyar nyelvű pamfleteknek és hírlapi cikkeknek gyakori vitatémája, a német filozófia helyzete és abban a kantianizmus dominanciája vagy elenyészése – legnyilvánvalóbban *A' Pap és a' Doktor a' sínlődő Kánt körűl* című írásban – úgy magyarázható eredményesen, ha föltételezzük: a magyar vitázók az amúgy sem egyszerű és ellentmondásmentes német szellemi állapotok megítélésekor többé-kevésbé tudatosan mást tekintettek etalonnak. Egyikük inkább saját diákéveinek Jénáját, másikuk inkább Göttingát.

A továbbiakban a kor német-magyar filozófiai kapcsolatainak egyetlen esetét vizsgálom. Röviden ismertetem Rozgonyi József életét és munkásságát,[5] majd rátérek kísérletére, hogy kora német szkeptikusát, a göttingai *Aenesidemus-Schulzé*t bekapcsolja a magyar, önmagát pedig a német Kant-vitába.

Rozgonyi József (1756–1823) a II. József uralkodásának idején kezdődő, ellentmondásos szellemi megújulás jellegzetes alakja. A kegyes református hagyomány szerint ő volt az a bécsi egyetemen tanuló kiváló, protestáns magyar diák, aki kihallgatáson az uralkodó színe elé jutva meggyőzte Józsefet, hogy állítsa vissza a protestánsok régi szabadságát a *peregrinatio academicá*ra. Annyi bizonyos, hogy az elsők között volt, akik éltek az újra megnyíló tanulási lehetőséggel. Útja a bő száz évvel azelőtti peregrinációs utakat követi: éveket tölt Utrechtben, ahol az inkább matematikusként ismert Hennert a mestere. (A magyarok újrainduló holland

[4] Rozgonyi kései válaszát lásd: *Responsio ad immodesti anonymi recensentis, crises, contra Dubia de initiis transcendentalis idealismi Kantiani allatas, et. Vol. I. Annal. Ecclesiasticorum anni 1793. insertas Per auctorem Dubiorum de initiis transcendentalis idealismi*. S. Patakini, 1816. A címbe foglalt idézet a bevezető 6. oldalán található.

[5] Erről bővebben lásd következő tanulmányomat: „Magyar felvilágosodás – német vagy skót? Rozgonyi József Kant-kritikája" in Ludassy Mária (szerk.); Miklósi Zoltán, Pogonyi Szabolcs (közrem.): *A felvilágosodás álmai és árnyai.* Áron Kiadó, Budapest, 2007, 393–446. o.

peregrinációját segítő tényező a latin nyelv hosszú uralma az ottani akadémiai szférában. A latinnak, mint a tudományok nyelvének a primátusát Rozgonyi mindvégig megőrzi, ifjúkora holland tapasztalataira is támaszkodva.) Már Hennert tanítványaként a skót *common sense*-iskola felé fordul filozófiai érdeklődése. Az utrechti éveket londoni, majd oxfordi félévekkel egészíti ki, ahol már tudatosan mélyíti el kedves skót szerzői, főleg Reid és Bettie műveiben való olvasottságát. (Brites műveltsége a később nyomtatásban is megjelent, más változatban jeles tanítványa, Almási Balogh Pál lejegyzésében fönnmaradt előadásainak a példatárában, illetve filozófiatörténetének beosztásában, arányaiban is visszaköszön. Ha esztétikai előadásában költészeti példát akar említeni, Pope-hoz nyúl, ha képzőművészetről beszél, Hogart mester jut eszébe; filozófiatörténetében Reid és Hume ellentéte, vagy Priestley és Price nézetei egyenként is fontosabbak, mint az egész francia felvilágosodás, nem is beszélve a keletebbre fekvő vidékek, például a németek számára alig létező filozófiájáról.) Szinte véletlennek tekinthető, hogy egyáltalán tudomást szerez Kant létéről. Ráérősen, végzett emberként indul hazafelé, rövidebb svájci és párizsi kitérőket téve. Ha ifjúkora kényszerű bécsi várakozását nem számítjuk, az első német egyetem, ahová életében elvetődik, Göttinga. Valószínűleg nem akar mást, mint pár hetet nyugodtan könyvtárazni, a fönnmaradt bejegyzések szerint főként az újabb protestáns teológia tárgyában fölfrissítendő az ismereteit – *filozófiai* újdonságot ekkor még mindenesetre nem vár német földön. Terveit azonban fölborítja a kanti filozófia híre. A számára elérhető legjobb Kant-interpretátorokat keresve látogat el Jénába Reinholdhoz, majd Halléba Jacobhoz. A látogatás viszonylag rövid: 1789 végén még Göttingában van, 1791 őszén már megválasztották és beiktatták a nem sokkal korábban, a türelmi rendelet után alapított losonci református gimnázium igazgató székébe. A terven felüli német tanulmányút, bár addigra már megszilárdult filozófiai nézeteit nem változtatta meg, mégis gyökeresen új filozófiai életpályára állította. Ellenfelet, bírálati tárgyat kapott nézetei kifejtéséhez: Kantot és korának kantiánusait. Valószínűleg még Jénában, illetve Hallében, Reinhold és Jacob előadásainak látogatása és Kant első két kritikájának olvasása közben kezd dolgozni a már itthon kiadott, a címlapon Reinholdnak és Jacobnak dedikált *Dubiá*ján, amely megindítja a magyar Kant-vitát.[6] Az 1790-ben megjelent harmadik kritikát ekkor még láthatóan nem ismerte, és ennek mélyreható következményei lettek: gyakran veti Kant szemére egyoldalúan racionális antropológiáját pusztán az első két kritikára támaszkodva, a később megismert *Ítélőerő kritikájá*ra majd csak esztétikai előadásaiban reflektál anélkül,

[6] Rozgonyi legismertebb művét lásd: *Dubia de Initiis transcendentalis idealismi Kantiani, ad viros clarissimos Jacob et Reinhold.* Typis Matthiae Trattner, Pestini, MDCCXCII. 152 oldal. Rozgonyi később, 1816-ban fontosnak tartotta hangsúlyozni, hogy a művet még az előző évben, 1791-ben adta nyomdába. A korábbi évszám Ernst Schulze *Aenesidemus*ával szembeni prioritásigényt is jelez. (Lásd a 8. jegyzetet.)

hogy a *Dubiá*ban kialakult Kant-kép érdemlegesen változna. Kontextusát tekintve a *Dubia* igen sajátos mű: voltaképpen egy skót filozófián iskolázódott, ám a latin nyelvhez ragaszkodó, németül ugyan beszélő, de a német filozófiai kultúrán kívülálló pályakezdő filozófus erősen bíráló jellegű rácsodálkozása a német filozófia létezésére. Miközben elismeri, hogy Kant kitakarította a (német) filozófia Augiász-istállóját – e meglepő kép egyébként jellegzetesen németalföldi: a 17. század holland latinitásában beszéltek így Descartes-ról –, némi érezhető felsőbbséggel vitatja el a kriticizmus érvényességét és originalitását. A bírálat fókuszában az okság kanti fogalma áll, a mű jellemző gondolatmenete az, hogy Kant okságfelfogását visszavezeti a Hume-éra, akit Reidre támaszkodva igyekszik cáfolni. A latin nyelvű kötet mottójául választott, angolul idézett Bettie-mondaton kívül minden angol hivatkozását gondosan átteszi latinra, sőt, zárójelben gyakran megadja az angol nevek helyes kiejtését, különös tekintettel Thomas Reidre, akinek a nevét németesen, (’rájd’-ként) hallhatta élőszóban emlegetni Jénában. Hosszú bekezdéseken keresztül taglalja, hogy mennyire nem ismerik a kontinensen a brit filozófia közelmúltbeli és kortárs szerzőit, és hogy e hiány milyen károsan befolyásolja a viták színvonalát. Rozgonyinak szinte minden mondatából sugárzik a véletlenül kialakult, de azután öntudatosan fölvállalt kulturális pozíció: a skót *józan ész* képviselője a sok tekintetben tájékozatlan németek zavarosságaival szemben. (A kritikának számos érdekes, végiggondolandó szakfilozófiai és tudománytörténetileg fontos eleme van, amelyek föltárásával még adós a filozófiatörténeti kutatás. Ilyenek például a hume-i okságfelfogással szemben felhozott és Kantnak szegezett érvek, vagy a számfogalommal kapcsolatos fejtegetések, amelyeknek elemzésébe matematikatörténeti ismeretek és idő híján nem bocsátkozhatom most bele.)[7]

A címzettek nem oszlatták el Rozgonyi *Dubiá*it (*kétségei*t), nem válaszoltak egykori látogatójuk nekik címzett, formailag ártatlan tanítványi kérdésekként előadott bírálatára. Rozgonyi munkája azonban nem maradt egészen visszhangtalan. Némi kutakodás a könyvtári katalógusokban könnyen meggyőz arról, hogy a *Dubia*, Rozgonyi későbbi latin munkáival együtt, gyakran megtalálható a jelesebb német könyvtárak polcain. Azt, hogy mennyire olvasták ezeket, és mit gondoltak róluk, egyelőre igen kevéssé tudjuk: eddig nem nézett utána senki. (Későbbi munkájáról szóló pozitív recenzió, éppen Göttingából, véletlenszerűen fölbukkant ugyan már, de az például, hogy kik és miért idézték, ha idézték Rozgonyit Magyarországon kívül, egyelőre nem tudható.) A *Dubiá*ról a következő évben egy rövid életű

[7] A – talán Henerttől eredő – számfogalom fontosságára Rozgonyi érvelésében Nyirkos Tamás, az ELTE-BTK Filozófia Doktoriskolájának doktorandusa irányította rá a figyelmemet a *Dubiá*ról szóló szemináriumi beszámolójában.

latin nyelvű folyóiratban, a magyarországi evangélikusok és reformátusok közös lapjában névtelen, elmarasztaló recenzió jelent meg kantiánus szellemben. Ennek állításaival a szerző sikertelenül próbált vitatkozni a lap hasábjain, a szerkesztő nem közölte írását. (Recenzióval vitatkozni manapság nemigen szokás, de a korban ennek etikettje még nem alakult ki. Egyébként a lapban volt rá példa, hogy közölték más szerzők reflexióit a bírálatra.)

A történet itt hosszú évekre megszakad. A lap rövidesen megszűnik, hasonló új fórum még sokáig nem jön létre. Rozgonyi maga innentől kezdve sokáig alig jut publikációs lehetőséghez. E gondjai lényegében csak akkor oldódnak meg, amikor a század végén, egykori tanára nyugdíjazása után, annak katedráját megnyervén, hazakerül Patakra, és itt hosszú évek munkájával, méltatlan és kicsinyes viták közepette lényegében ő szedi rendbe a kollégium nyomdáját, egyben az egyházkerület könyvkiadó hivatalát. Ekkor már az 1810-es években járunk. Rozgonyi munkáinak nagyobb része a tízes évek második felétől haláláig, már a napóleoni háborúk után jelenik meg. Rozgonyi igyekszik ott folytatni, ahol abbahagyta. Időközben kidolgozott kurzusai alapján sajtó alá rendezi szintetizáló munkáit, jut írói és nyomdai kapacitása magyar nyelvű filozófiai pamfletek kiadására is. Egyik első dolga azonban, mihelyt lehetősége támad rá, az évtizedekkel azelőtti recenzióra való, akkor elmaradt válasz kiadása. Nem valószínű, hogy a vitacikknek terjedelmes, hatvankét kisalakú oldalra rúgó kiadvány szövege megegyezik azzal, aminek a közlését annak idején Ambrózy Sámuel visszautasította, bár még ez is lehetséges. Valószínűbb azonban, hogy Rozgonyi elővette saját művét és a recenziót, valamint régi jegyzeteit, és lényegesen megbővítve, önálló vitairattá formálta reflexióját. Ebből itt most számunkra csupán a biztosan újonnan megfogalmazott előszó szövege az érdekes, amelyből a címbeli, föntebb már taglalt idézet is származik. Rozgonyi okkal, vagy ok nélkül, meg volt róla győződve, hogy a zokon vett bírálat mögött jénai magyar öregdiákokat, Reinhold egykori tanítványait kell keresni. (Árulkodó a kiváló tanítvány, Almási Balogh Pál megjegyzése a magyar filozófia történetéről írott munkájában. Almási magától értetődőnek tekinti, hogy a közös evangélikus-református lapban névtelenül publikáló recenzens evangélikus vallású. Neki még lehetett szájhagyományon alapuló értesülése a szerző személyéről – valószínűleg éppen tanárától.)

A recenzióra adott válasz kiadásakor már – utólag, de nem tudni pontosan, mikor – megismerkedett Gottlob Ernst Schulze *Aenesidemus*ával,[8] és levelezni is kezdett az időközben göttingai professzorrá vált szerzővel, innentől kezdve rendszeresen megküldvén az

[8] [Schulze, Gottlob Ernst]: *Aenesidemus, oder über die Fundamente der von dem Herrn Professor Reinhold in Jena gelieferten Elementarphilosophie. Nebst einer Vertheidigung des Skepticismus gegen die Anmaassungender Vernunfkritik.* [Fleckeisen, Helmstedt], 1792. Modern kiadását lásd: Liebert, Arthur (hg.): *Neudrucke seltener philosophischer Werke. Bd. I.* Reuther und Reichard – Kantgesellschaft, Berlin, 1911.

antikantiánus harcostársnak latin nyelvű munkáit, majd ismeretelméleti szintézisét már egyenesen Schulzénak ajánlva adja ki. Azonban, ha megnézzük a műveiben az *Aenesidemus* fölfedezése és a kapcsolatfelvétel után kétségtelenül megszaporodó Schulze-idézeteket, az a gyanúnk támad, hogy Rozgonyi és Schulze nézeteinek nem sok közük van egymáshoz, és Rozgonyi csupán annak bizonyítására használja Schulzét, hogy a nagy német egyetemi központokban sem csupán kantiánusok a meghatározó filozófiaprofesszorok. A jénai magyar öregdiákok vigyázó szemét Göttingára igyekszik igazítani, a göttingai kantiánus alumnusoknak, többek között nagy ellenfelének, Márton Istvánnak pedig azt dörgöli az orra alá, hogy Schulze professzúrájával Göttinga erős vára is elesett a kantianizmus számára. Ő maga viszont megmarad a skót józan észnél, és nem válik részévé Magyarország virtuális jénai és göttingai *Burschenschaft*jainak.